

21. Strukevych, O. K. (1996). *Ukrai'na-Get'manshhyna ta rosijs'ka imperija protjagom 50–80-h rr. HVIII st. (polityko-administratyvnyj aspekt problemy) [Ukraine-the Hetmanate and the Russian Empire for the 50–80-ies of the XVIII century. (politico-administrative aspect of the problem)]*. Kiev: Instytut istorii' Ukraï'ny NAN Ukraï'ny.

22. Fonvizin, M. A. *Zapiski Mihaila Aleksandroviča Fonvizina [Mikhail Alexandrovich Fonvizin's memoirs]*. URL: https://memoirs.ru/texts/FonVizin_RS84T42.htm

23. Chernyshev, G. P. *Zapiski grafa G. P. Chernysheva [Count G. P. Chernyshev's memoirs]*. URL: <https://memoirs.ru/texts/Cernischov1872.htm>

24. Shahovskoj, Ja. P. *Zapiski knjazja Jakova Petroviča Shahovskogo, pisannye im samim [Prince Yakov Petrovich Shakhovskiy's memoirs written by him]*. URL: <https://memoirs.ru/texts/SHAhovskoy>

УДК 94:355.311(477.41/.74/.54) «18»

**ОПИСИ КИЇВСЬКОГО (1869 р.), ОДЕСЬКОГО (1871 р.)
ТА ХАРКІВСЬКОГО (1871 р.) ВІЙСЬКОВИХ ОКРУГІВ:
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ДОКУМЕНТІВ**

Петрова Інна, Петров Олексій

У статті розглядається історія упорядкування наприкінці 60-х рр. – початку 70-х рр. ХІХ ст. топографічних описів Київського, Харківського та Одеського військових округів; методи збору, систематизації та опрацювання історичних джерел учасниками обстеження військових округів Російської імперії. Автори статті зосередили увагу, здебільшого, на аналізі проблем, пов'язаних зі створенням ВТО. Це побутування серед організаторів обстеження різних концептуальних підходів до методики та методології упорядкування описів; недостатня кількість репрезентативних і достовірних джерел з історії заселення та господарського освоєння окремих регіонів російської держави; відмова місцевої влади від співпраці з керівниками та учасниками військово-топографічних експедицій; перманентні територіально-адміністративні реформи, що призводили до інформаційного оновлення чернеток описів після чергової зміни внутрішніх кордонів Російської імперії; відсутність необхідної кількості перекладачів, які б працювали у складі військово-топографічних експедицій у національних районах Російської імперії тощо. У статті

зроблено наголос на зміні методологічних і методичних підходів до упорядкування нової групи військово-топографічних описів, зазначено, що царський уряд відмовився від упорядкування описів енциклопедичного характеру й сфокусував увагу укладачів лише на пошуку інформації військового призначення, а саме: відомостей про тактичні властивості місцевості, основні маршрути пересування військ, технічні засади їх розквартирування, державні резерви матеріальних цінностей армії та флоту тощо. У подальшому матеріали статті можуть бути використані при написанні джерелознавчих та конкретно-проблемних праць з історії України кінця 60-х рр. – початку 70-х рр. XIX ст., а також підручників і курсів лекцій для навчальних закладів вищої освіти.

Ключові слова: військово-топографічні описи, програма обстеження, статистичні комітети, військові округи, губернія, Нарадчий комітет Головного штабу, Військово-вчений комітет.

Одне з останніх у XIX ст. топографічне обстеження військових округів відбувалося на тлі проведення військової реформи у Російській імперії (1862–1874 рр.). Реформа передбачала запровадження загальностанової військової повинності для всіх чоловіків, які досягли 20-річного віку, скорочення особового складу армії, а також служби (з цього часу вона становила шість років, на флоті – сім років), заборону тілесних покарань, реорганізацію профільного міністерства, реформування закладів військової освіти, переозброєння армії за новими технологіями (створення парового військового флоту та залізничних військ) тощо. У межах реалізації реформи було запроваджено єдиний військово-адміністративний устрій. За ініціативи Д. Мілютіна територія Російської імперії була поділена на 15 військово-адміністративних одиниць (округів): Варшавський, Віленський, Кавказький, Казанський, Київський, Московський, Оренбурзький, Петербурзький, Ризький (ліквідований у 1870 р.), Східний Сибірський, Західний Сибірський (у 1882 р. реорганізований та перейменований в Омський), Туркестанський, Фінляндський (ліквідований у 1905 р.). Південні та Південно-західні губернії Російської імперії було включено до складу Київського військового округу (Київська, Подільська та Волинська губернії), Одеського військового округу (Херсонська, Таврійська, Катеринославська губернії та Бессарабська область) та Харківського військового округу (у 1888 р. ліквідований; Харківська, Полтавська, Чернігівська, Курська губернії передані до складу Київського військового округу; Воронежська, Орловська – до Московського). У 1869 р. Хотинський повіт Бессарабської губернії з Одеського військового округу було передано до складу КВО. Таким чином, запровадження нового адміністративно-територіального устрою, невдала спроба попереднього вій-

ськово-топографічного обстеження, що відбувалось за програмою 1858 р., відсутність оновленої інформації про мобілізаційні ресурси російської армії та її військовий потенціал актуалізувало питання про створення нових зразків військово-топографічних описів (далі ВТО – І. П. О. П.).

Історія створення ВТО Київського (1869 р.), Одеського (1871 р.) та Харківського (1871 р.) військових округів, формування їхньої джерельної бази до сьогодні не були предметом цілісного комплексного дослідження. У спеціальній літературі розглядалися лише окремі питання, пов'язані з функціонуванням Військово-топографічної служби Російської імперії (зокрема діяльності Військово-топографічного депо та Військово-вченого комітету), проведення астрономічних спостережень, триангуляційних, картографічних та рекогносцирувальних робіт на теренах Російської імперії. Тож історіографічна ситуація представлена в працях М. Андрєєва [1, 1–18], І. Боброва [2, 5–11], В. Глушкова [9, 12–53], В. Єсакова [10, 54–57], З. Новокшанової-Соколовської [14, 118–141], П. Папковського [17, 6–15, 54–67], О. Постникова [19, 73–147], С. Ричкова [20, 35–39], Р. Сосси [22, 73–84], А. Лукашевича [13, 57–192] та ін. Відтак, відсутність спеціалізованих досліджень у цьому напрямі, поширення в історичній літературі усталених міфологем щодо інформаційних можливостей військово-топографічних описів привело до появи цієї розвідки. Таким чином, метою статті є відтворення історії упорядкування військово-топографічних описів Київського (1869 р.), Харківського (1871 р.) й Одеського (1871 р.) військових округів, реконструкція й аналіз їхньої джерельної бази, визначення рівня інформативної репрезентативності ВТО. Дослідження процесу продукування військово-топографічних військових округів Російської імперії та особливостей їхнього відкладення відбувалось із залученням: 1) діловодної документації (звіти про діяльність Військово-вченого комітету Головного штабу російської армії за 1869, 1870, 1871, 1872 рр.; звіти про діяльність Військового міністерства за 1865 та 1871 рр.); 2) законодавчих актів, наприклад, «... Положення о губернском и уездном управлении в губерниях Царства Польского»; 3) статистичних матеріалів (військово-топографічних описів Київського (1869 р.), Харківського (1871 р.), Одеського (1871 р.) військових округів).

Рішення про проведення чергового військово-топографічного обстеження окремих територій Російської імперії та затвердження його нової концепції було прийнято на засіданні Нарадчого комітету Генерального штабу в 1865 р. (Нарадчий комітет Генерального штабу з 31 грудня 1865 р. вже мав назву Нарадчий комітет Головного штабу, з березня 1867 р. – Військово-вчений комітет) [15, 52]. Відповідно до рішення Нарадчого комітету, новий ВТО територій Російської імперії мав складатися з трьох взаємопов'язаних описів: вій-

ськово-топографічного опису губернії (описи губерній пізніше сформували інформаційну основу для опису військового округу, також планувалось укласти опис прикордонних ділянок); статистики військових підрозділів Російської імперії; статистики іноземних держав та армій [11, 109–110]. З метою реалізації першої фази описування (упорядкування описів губернії, військових округів та прикордонних ділянок території Російської імперії), на вимогу Д. Мілютина, у 1865 р. було затверджено «Программу для составления сборников военно-статистических сведений по губерниям и областям» та Програму для військово-статистичних описів округів (за її основу було обрано «Программу для составления сборников военно-статистических сведений по губерниям и областям», додавався лише шостий розділ «Сведения по административной части»). Планувалося також розробити та затвердити додаткову «... програму для військово-топографічного опису усїєї імперії зі стратегічним оглядом ділянок державного кордону» [8, 53]. До упорядкування останнього документа співробітники Військово-вченого комітету Головного штабу долучилися 28 квітня 1867 р. Спочатку була сформована комісія у складі професора Миколаївської академії Генерального штабу, генерал-майора О. Макшеєва, полковника О. Лаврентьєва та генерал-майора П. Менькова, на яких було покладено обов'язок розробити програмні документи для цього обстеження та затвердити особовий склад учасників експедицій. 17 вересня 1867 р. генерал-майор П. Меньков презентував «Проект программы для составления военных обозрений пограничных пространств». Відповідно до цього проекту спочатку планувалося протягом 1867–1868 рр. завершити рекогносцирування Західного прикордонного простору, а потім учасникам експедиції рекомендувалося долучитися до упорядкування опису території. Для цього було визначено три напрямки проведення робіт, які в майбутньому планувалося використовувати як театри військових дій: Північно-Західний (Петербург–Паланген), Західний (Паланген–Новоселиця), Південно-Західний (Новоселиця–Керч). Спеціально для обстеження Південно-Західного прикордонного простору була розроблена додаткова програма «Военное обозрение Юго-Западного пространства в пределах от Новоселицы и Керчи, до Киева и Екатеринослава» [16, 186–187].

До реалізації першої фази описування (підготовка ВТО) військових округів за Програмами 1865 р. підрозділи Головного штабу та цивільні установи Російської імперії долучилися наприкінці лютого 1866 р. 22 лютого 1866 р. з Нарадчого комітету Головного штабу на адресу Начальника Головного управління іррегулярних військ М. Карлгофа, міністрів: Фінансів М. Рейтерна, Пошти та телеграфів О. Тимашева, Державного майна О. Зеленоєва, Внутрішніх справ П. Валуєва, Шляхів сполучення П. Мельникова, Керуючого Морським

міністерством М. Краббе, Міністра Імператорського двору та уділів В. Адлерберга, Наказного отамана Війська Донського О. Потапова, Командуючого військами Ризького (П. Шувалов), Петербурзького (Великий князь Микола Миколайович Романов), Одеського (П. Коцебу), Київського (О. Безак), Віленського (К. фон Кауфман), Московського (О. фон Гільденштубб), Казанського (К. Семякін), Оренбурзького (М. Крижанівський), Західно-Сибірського (О. Дюгамель), Східно-Сибірського (М. Корсаков), Фінляндського (П. Рокасовський), Кавказького (Великий князь Михайло Миколайович Романов) військових округів надійшов наказ про упорядкування нових зразків описової продукції відповідно до «Программы для составления сборников военно-статистических сведений по губерниям и областям» (до наказу додавались 16 екземплярів програми 1865 р. та бланки статистичних таблиць) [16, 3–5 зв., 7–8 зв., 9, 11–13 зв., 14–16 зв., 17–20 зв.]. На посадовців (керівників міністерств та відомств, командуючих військовими округами, цивільних губернаторів) покладался обов'язок забезпечити укладачів описів первинними матеріалами з профілю діяльності установи, створити належні умови для їхньої роботи, сприяти налагодженню сталих комунікаційних зв'язків із губернськими та повітовими установами. На всі підготовчі роботи зі збору, систематизації, редагування й оприлюднення описових матеріалів відводилося два роки (до 1868 р. планувалося завершити всі картографічні та описові роботи в регіонах Російської імперії).

Для спрощення процедури впорядкування військово-топографічних описів Ф. Гейден та його підлеглі до кожного військового округу надіслали комплект документів, які сформували первинну джерельну базу ВТО. Наприклад, 9 березня 1866 р. на адресу Командуючого військами Київського військового округу О. Безака надійшли рукописи Матеріалів для географії та статистики Подільської (автор В. Пашенко), Волинської (О. Лещинський), Київської (К. Тімот) губерній; друковані екземпляри військово-статистичних оглядів Київської (автор – підполковник П. Меньков, 1848 р.), Подільської (капітан Д. Тверетінов, 1849 р.), Волинської (штабс-капітан М. Фрігче, 1850 р.) губерній; «Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи» Волинської губернії (1843 р.), Подільської губернії (1843 р.), Київської губернії (1845 р.) [16, 21–21 зв.]. 18 березня 1866 р. на адресу Командуючого військами Віленського військового округу К. фон Кауфмана було спрямовано Матеріали для географії та статистики Вітебської (автор – С. Ваховський), Могильовської (А. Адамович), Мінської (І. Зеленський), Гродненської (П. Бобровський), Віленської (О. Корево), Ковенської (Д. Афанасьєв) губерній; військово-статистичні огляди Могильовської (Д. Черницький, 1848 р.), Мінської (А. Стренг, 1848 р.), Гродненської (Є. фон Грандієр,

1848 р.), Віленської (С. Норденстренг, 1848 р.), Ковенської (Г. Калмберг, 1849 р.), Вітебської (М. Безкорнилович, 1852 р.) губерній та дві мапи Ковенської губернії [16, 30–30 зв.]. 20 березня 1866 р. описово-статистичні матеріали також було надіслано до Казанського військового округу. Командуючий Казанським військовим округом К. Семякін отримав Матеріали для географії та статистики Росії Казанської (автор – М. Лаптев), Пензенської (М. Сталь), Саратовської (Ю. Буйвід), Пермської (Х. Мозель) губерній, Генеральну карту Саратовської губернії, плани губернських міст [16, 32–33 зв.]. З метою завершення опису Казанського військового округу планувалося також надіслати Матеріали для географії та статистики В'ятської (О. Шульгін) і Симбірської (підполковник О. Липинський, останній опис було надруковано лише у 1868 р.) губерній; військово-статистичних оглядів Казанської (укладач – штабс-капітан В. Ромишевський, 1850 р.), Симбірської (укладач – штабс-капітан Ю. Буйвід, 1853 р.), Пензенської (укладач – штабс-капітан Г. Деконський, 1849 р.), Саратовської, Астраханської, Самарської (укладач – підполковник К. Безносилов, 1852–1853 р.) [16, 32–33 зв.]. 22 березня 1866 р. до командуючого Одеським військовим округом П. Коцебу надійшли військово-топографічні описи (Матеріали для географії та статистики) Катеринославської губернії (В. Павлович, 1862 р.), Херсонської губернії (О. Шмідт, 1863 р.), Бессарабської області (О. Защук, 1862 р.), військово-статистичні огляди Катеринославської (В. Драчевський, 1850 р.), Херсонської (О. Рогалев, А. фон Віпте та Г. Пестов, 1849 р.), Таврійської (М. Герсеванов, 1849 р.) губерній та Бессарабської області (М. Дараган, 1849 р.), «Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи» в межах Таврійської (1844 р.), Катеринославської (1843 р.), Херсонської (1843 р.) губерній та Бессарабської області (1843 р.); картографічні матеріали (шість планів повітових міст Бессарабської області (наприклад, Хотина та Ізмаїла), Гідрографічна карта Європейської Росії (1846 р.), Атлас «частини р. Дніпро від м. Кременчука до Лиману» (1863 р.)) [16, 37–38 зв.].

Після формування первинної джерельної бази описів, затвердження кандидатур укладачів (редакційні роботи виконували офіцери Генерального штабу, що здебільшого перебували при штабах дивізій або військових округів), поширення серед учасників обстеження програмних документів, затвердження графіка виконання картографічних та описових робіт офіцери Генерального штабу розпочали роботу над створенням описів та картографічних матеріалів до них. Одним із перших до виконання урядових настанов долучилися помічник Командувача Віленського військового округу генерал-майор О. Казимирський та підполковник С. Крохін (наказ від 26 квітня 1866 р. про призначення О. Казимирського відповідальним за упорядкування цього опису) [16, 54]. Ще

раніше, 18 квітня 1866 р., до упорядкування військово-топографічного опису Одеського військового округу приєднався штабс-капітан П. Догановський [16, 58]. 9 травня 1866 р., за наказом керівника Московського військового округу О. фон Гільденштубба, офіцери В. Іванов, М. Головін, П. Казанський почали упорядковувати другий розділ («Сведения по комплектованию войск») опису Московського військового округу [16, 68]. З 2 червня 1866 р. над описом губерній Київського військового округу почала працювати група офіцерів під керівництвом начальника дивізійного штабу 12-ої піхотної дивізії підполковника І. Познанського (редактором опису Київського військового округу було затверджено штабс-капітана М. Левицького) [16, 71, 91–91 зв.]. 9 червня 1866 р. було оголошено наказ Командувача Ризького військового округу генерал-лейтенанта Е. Баранова про формування комісії у складі штабс-капітана 38-го Тобольського піхотного полку В. Стрельникова та підполковника Ф. Печори для створення опису цього округу (пізніше до складу укладачів опису приєднався капітан Л. Кладо) [16, 82–82 зв.]. З 22 червня 1866 р. до упорядкування військово-топографічного опису Землі Війська Донського долучилися М. Маслоковець (про призначення останнього відповідальним за укладання опису повідомлялося ще в листі від 12 квітня 1866 р.) та військовий старшина Ф. Юганов [16, 52, 72–72 зв., 80]. 15 липня 1866 р. підготовку ВТО Казанського військового округу було доручено М. Гутовському [16, 109]. З 25 листопада 1866 р. підполковник В. Липинський очолив роботи зі створення військово-топографічного опису Іркутської губернії, що входила до складу Східно-Сибірського військового округу [16, 136].

Однак, під впливом об'єктивних причин у деяких регіонах Російської імперії упорядкування ВТО було перенесено на невизначений час. Наприклад, внаслідок проведення чергової адміністративно-територіальної реформи в регіонах було прийнято рішення відтермінувати створення опису Варшавського військового округу. Так, ще 9 червня 1866 р. Командуючий військами Варшавського військового округу Ф. Берг доповідав, що на «сьогодні недоцільно відновлювати військово-топографічні роботи в регіоні, оскільки Царство Польське перебуває на шляху територіально-адміністративних змін, тому якщо зараз розпочати підготовку описів, то через рік їх вже необхідно буде переробляти» [16, 86]. Як надалі повідомляє Ф. Берг, відповідно до територіально-адміністративної реформи Царства Польського, засади якої було проголошено пізніше («Высочайше утвержденным Положением о губернском и уездном управлении в губерниях Царства Польского», 19–31 грудня 1866 р.), планувалося замість п'яти губерній (Варшавської, Августовської, Люблінської, Плоцької, Радомської) з 39 повітами створити 10 губерній (Варшавську,

Калишську, Петроковську, Радомську, Келецьку, Люблінську, Седлецьку, Плоцьку, Ломжинську та Сувалкську) з 85 повітовими центрами [8, 427]. Отже, Ф. Гейден прийняв рішення відтермінувати проведення описових робіт у Царстві Польському до 1867 р. Після попереднього узгодження строків обстеження регіону 19 квітня 1867 р. Ф. Берг видав наказ про формування комісії для створення опису у складі генерал-майора М. Савіна (голова комісії), підполковників Генерального штабу В. фон-дер Лауниця та М. фон Цеймерна, капітанів М. фон Пфейфера, П. Грунта, Ф. Бранта, Г. фон Баха, О. Повало-Швейковського та М. Чайковського, штабс-капітана М. Федорова та зарахованого до Генерального штабу Лейб-гвардії кінно-гренадерського полку штабс-капітана В. Івашкіна [16, 196]. Відтермінування упорядкування описів спостерігалось також в інших регіонах Російської імперії. Так, оскільки Туркестанський військовий округ було сформовано лише у 1867 р., його обстеження було розпочато відповідно 25 липня 1870 р. (до цього вирішувались організаційно-адміністративні питання). З 19 жовтня 1870 р. роботи в регіоні очолили Х. Мозель (помічник, а згодом начальник штабу військового округу, член Туркестанського відділу Імператорського Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії) та Й. Амінов (штаб-ротмістер Лейб-гвардії уланського Його Величності полку).

З усіх регіонів Російської імперії найбільш успішно робота над упорядкуванням ВТО просувалась у Київському, Одеському та Харківському військових округах. Першим було завершено обстеження Київського військового округу (далі КВО – І. П., О. П.). Як було зазначено вище, роботу на цим описом І. Познанський та М. Левицький розпочали 2 червня 1866 р., а вже 1 травня 1868 р. вони рапортували про завершення чотирьох розділів ВТО. До 3 травня 1869 р. з них було надруковано «Сведения географические и топографические» (перший розділ опису), «Сведения по комплектованию войск» (другий розділ) і «Сведения по расположению войск» (третій розділ опису). Четвертий розділ опису Київського військового округу («Сведения по передвижению войск») перебував у друці. На 5 жовтня 1869 р., за повідомленням Командуючого Київським військовим округом О. Безака, залишилося доопрацювати два розділи опису: «Сведения по довольствию и снабжению войск» (п'ятий розділ) та «Сведения по административной части» (шостий розділ) [23, 61]. У листі О. Безака від 23 грудня 1869 р. було оголошено, що «опис Київського військового округу надруковано у повному обсязі в кількості 300 екземплярів, 250 з яких було спрямовано до Головного штабу» [23, 63].

Незважаючи на стислі строки, що були відведені на упорядкування опису КВО, укладачі намагалися залучити якнайбільшу кількість джерел. В описі

Київського військового округу автори статті зустріли посилання на такі документи: військово-статистичні огляди Київської, Подільської та Волинської губерній (на рукописні варіанти Матеріалів для географії та статистики Росії, упорядковані полковниками К. Тімротом та О. Лещинським, підполковником В. Пашенком); статистичний опис Київської губернії І. Фундукля, опис Київської губернії М. Воекова та О. Загоскіна, метеорологічні спостереження співробітника обсерваторії університету Св. Володимира М. Авенаріуса, метеорологічні спостереження місцевих лікарів Волинської губернії за 1844–1846 рр., дослідження Р. Вагнера («Технология по Вагнеру. Производство муки, хлеба и крахмала», 1862 р.), «Сборник статистических сведений по Киевской губернии за 1862 г.» видавництва Київського губернського статистичного комітету (1864 р.). Також укладачі активно використовували звітну документацію Волинської та Подільської казенних палат за 1866 р., Київського губернського рекрутського присутствія за 1866 р., Переліки населених пунктів Волинської губернії, надруковані місцевим статистичним комітетом за 1866 р., матеріали про стан розвитку промисловості у Волинській губернії за 1867 р. (ці відомості також було надано місцевим статистичним комітетом), матеріали інспекції Києво-Балтської залізниці (1868 р.), Волинського губернського землеміра, наглядача Балтського провіантського магазину (1867 р.), щорічні звіти Подільського, Волинського губернаторів за 1866 р., місцевих губернських управлінь державної власності, окружного інженерного управління за аналогічний період, матеріали X округу шляхів сполучення, накази Військового міністра: 1) № 183 про заснування військових виправних підрозділів, зокрема Київської військової виправної роти, 1867 р.; 2) № 244 про штатний розклад піхотного та стрілецького резервних батальйонів, 1868 р., 3) № 374 про склад вартових команд, управлінь фортифікаційної артилерії, артилерійські лабораторії округів, Київського арсеналу 1867 р.; 4) № 363 про склад готових товарів (4 жовтня 1865 р.) тощо. Однак, незважаючи на значну кількість джерел, про високий ступінь інформативної репрезентативності та достовірності окремих розділів опису говорити не можна. Оскільки ще на початку створення ВТО упорядники КВО неодноразово ставили перед керівництвом Головного штабу та Військово-вченого комітету питання про сумнівність інформації, що була надана місцевим губернським статистичним комітетом для таблиці № 18 опису «Исчисление маршрутных путей». Однак, М. Обручев 5 січня 1868 р. зауважив, що якщо інших матеріалів не було систематизовано, то потрібно існуючі відомості оприлюднити з відповідними поясненнями до таблиці, у подальшому, як планував М. Обручев, під час чергового оновлення опису цей розділ буде доопрацьовано [16, 244].

Активна фаза упорядкування військово-топографічного опису Харківського військового округу тривала протягом 1866–1871 рр. На 24 березня 1867 р. було завершено упорядкування розділів («Сведения по комплектованию войск», «Сведения по расположению войск»; «Сведения по передвижению войск») за Харківською, Полтавською, Чернігівською, Курською, Орловською та Воронежською губерніями округу. На 14 травня 1868 р. учасники експедиції завершили укладання першого розділу «Сведения географические и топографические» та п'ятого розділу «Сведения по довольствию и снабжению войск» для ВТО Полтавської та Орловської губерній [23, 35–36 зв.]. Після завершення систематизації та редагування матеріалів для військово-топографічних описів губерній у 1870 р. офіцери долучилися до створення узагальнюючого опису військового округу: у 1870 р. вони завершили другий, третій, четвертий та п'ятий розділи опису Харківського військового округу. Увесь наявний матеріал було відредаговано та надруковано у 1871 р. [25, 61 зв.]. Проте під час формування джерельної основи укладачі виявили прогалини в документальній традиції регіону – у систематизованому вигляді була відсутня інформація щодо мобілізаційних резервів російської армії (Табл. № 6 «Состав населения мужского пола по возрастам»). Як стверджував О. Бреверн де Лагарді, як основне джерело для цієї таблиці планувалося використовувати сповідальні відомості, що зберігалися в місцевих консисторіях. Однак, процес їхньої систематизації вимагав часу та великих зусиль (тільки за Харківською губернією в місцевій консисторії сповідальні відомості були об'єднані в 50 книг). Упорядники опису для заповнення цієї таблиці повинні були ознайомитися зі сповідальними відомостями, зробити спочатку вибірку інформації щодо чоловіків віком до 20 років, потім 21–30 років, 31–40, 41–50, більше 50 тощо. Такого обсягу роботи укладачі описів виконати не змогли. Отже, О. Бреверн де Лагарді запропонував Головному штабу звернутися до Синоду з проханням змінити формуляр сповідальної відомості та наблизити її до структури таблиці «Состав населения мужского пола по возрастам». Однак, військові інституції та церковні ієрархи залишили таку пропозицію поза увагою. Незважаючи на певні труднощі, що виникли з формуванням джерельної основи ВТО Харківського військового округу, автори залучили до опису праці К. Веселовського «О климате России» (1857 р.), В. Столярова «Опыт медицинской топографии и статистики Харьковского военного округа» (1870 р.), І. Штукенберга «Статистические труды» (1858–1860 рр.), О. Тарачкова «Отчет о путешествии по уездам Сосненского бассейна Орловской губернии для статистических и геогностических исследований в 1865 г.», «Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комите-

том Министерства Внутренних дел. По сведениям 1859 г. Харьковская губерния» (1869 р.). Також автори опису як історичні джерела згадують аналогічні списки населених пунктів Курської (1868 р.), Чернігівської (1866 р.), Воронежської (1865 р.), Полтавської (1862 р.) губерній. Досить активно укладачі використовували Матеріали для географії та статистики М. Домонтовича (Чернігівська губернія) та В. Михалевича (Воронезька губернія), топографічний опис Харківського намісництва І. Переверзева (1788 р.), звіту документацію Харківської (за 1865–1868 рр.), Полтавської (1866–1868 рр.) та Орловської (1859–1866 р.) лікарських управ, матеріали інтенданства Харківського військового округу за 1865–1868 рр., місцевих губернських статистичних комітетів за 1866 р., накази Військового міністра за 1867 р. Неодноразово автори посилаються також на періодичну пресу та продовжувані видання: «Харьковские губернские ведомости» (за 1841 р.), «Военный сборник» (за 1863 р.), «Памятную книжку Харьковской губернии» за 1866–1868 рр. (укладач збірок – в. о. секретаря Харківського губернського статистичного комітету Я. Голяховський), «Памятную книжку и адрес-календарь Орловской губернии на 1867 г.» (упорядник збірки – О. Тарачков), «Памятную книжку Курской губернии на 1867 г.», «Журнал коннозаводства» (1868 р.), «Ежегодник Министерства финансов» (1869 р.).

До 1871 р. також було завершено опрацювання необхідних матеріалів для ВТО Одеського військового округу (далі ОВО – І. П., О. П.). Як довідуємося зі звіту Командуючого військами ОВО П. Коцебу, на 27 квітня 1868 р. було укладено перший розділ «Сведения географические и топографические», Табл. № 4–5, № 8–9, № 11 для другого розділу «Сведения по комплектованию войск» (на жаль, матеріал для таблиць було систематизовано лише за двома повітами – Херсонським і Тираспольським); Табл. № 13, № 15–16 для третього розділу «Сведения по расположению войск» ВТО Херсонської губернії. Для військово-топографічного опису Катеринославської губернії було підготовлено Табл. № 1–2 для першого розділу «Сведения географические и топографические»; Табл. № 4–5, № 8, № 9–11 та «Описание свойств местного населения по отношению к требованиям военной службы для другого розділу «Сведения по комплектованию войск»; Табл. № 13–15 для третього розділу опису «Сведения по расположению войск»; Табл. № 23–38 та «Общий взгляд на направление и степень развития промышленной деятельности в губернии и ее частях, с военно-экономической точки зрения» для п'ятого розділу «Сведения по довольствию и снабжению войск». У межах упорядкування ВТО Таврійської губернії було підготовлено: Табл. № 1, № 2, «Краткий очерк границ, оро- и гидрографический очерк» для першого розділу «Сведения географические и топографические»; Табл. № 3–6, № 8–12 для другого розділу «Сведения по комплектова-

нию войск»; Табл. № 13–17 та «Описание губернского, уездных и заштатных городов как пунктов для квартирования войск» для третього розділу «Сведения по расположению войск»; Табл. № 21 для четвертого розділу «Сведения по передвижению войск». На 27 квітня 1868 р. для опису Бессарабської області було упорядковано Табл. № 1, № 4–5, № 7–9, № 12, «Описание свойств местного населения по отношению к требованиям военной службы», «Сведения о казачьих поселениях в Бессарабской области», Табл. № 13–16, «Описание губернского, уездного и заштатных городов как пунктов для квартирных войск», Табл. № 18 (четвертый розділ «Сведения по передвижению войск»). У межах підготовки узагальнюючого опису Одеського військового округу було укладено Табл. № 1, «Описание административных границ округа», «Подробное описание сухопутной пограничной черты», «Подробное описание приморской черты», Табл. № 3–4 (без даних щодо Херсонської губернії), № 5, № 7, № 10, «Описание физических, нравственных свойств местного населения, по отношению к требованиям военной службы»; Табл. № 11, № 13–14 [23, 2–2 зв].

На відміну від Київського, Одеського та Харківського військових округів, в інших регіонах Російської імперії описування просувалося досить повільно. Ще в перші місяці діяльності укладачів ВТО було виявлено коло проблем, подолання яких потребувало особистого втручання начальника Головного штабу Ф. Гейдена, а саме: побутування різних концептуальних підходів до методики та методології упорядкування описів; відсутність належного державного фінансування військово-топографічних експедицій, активна ротация у складі їхніх учасників; недостатня кількість репрезентативних та достовірних джерел з історії заселення та господарського освоєння окремих регіонів російської держави; відмова місцевої влади від співпраці з керівниками та учасниками військово-топографічних експедицій; нестача необхідної кількості примірників програмних документів для упорядкування ВТО (наприклад, «Программы для составления сборников военно-статистических сведений по губерниям и областям» (1865 р.); перманентні територіально-адміністративні реформи, що призводили до інформаційного оновлення чернеток описів після чергової зміни внутрішніх кордонів Російської імперії; відсутність необхідної кількості перекладачів (або носіїв шведської, фінської, молдавської мов), які б працювали у складі військово-топографічних експедицій у національних районах Російської імперії; розробка програмних документів обстеження без урахування політичної та соціально-економічної ситуації в окремих районах російської держави (побутування в регіоні традиційного економічного устрою, поширення норм звичаєвого права, збереження традицій місцевого самоврядування (наприклад, системи станично-хутірського управління), загострення політич-

ної ситуації в регіонах та подолання їхніх наслідків (наприклад, після польського повстання в Царстві Польському та на Правобережній Україні). Несвоєчасне виявлення та усунення усіх цих проблем призводило до тимчасового призупинення описово-статистичних та картографічних робіт, а також перенесення кінцевих строків їхнього завершення.

Як зазначалося вище, однією з головних причин, що впливала на строки проведення ВТО, було побутування серед учасників та керівників військово-топографічного обстеження різних концептуальних підходів до методики та методології упорядкування описів. Найбільш жваве обговорення тривало щодо доцільності залучення до упорядкування описів нової «Программы для составления сборников военно-статистических сведений...» та «Соображений по исполнению военно-статистических работ». На початку діяльності Нарядчого комітету в 1865 р. військове керівництво країни відмовилося упорядковувати описи за попередніми програмами обстеження (за Приблизною програмою статистичного та військово-статистичного обстеження Кутаїської губернії 1857 р. та Типовою докладною програмою статистичних описів та військових оглядів губерній та областей Російської імперії (1858 р.) – І. П., О. П.) [15, 52]. Таке рішення співробітники Нарядчого комітету пояснювали тим, що обстеження за програмою М. Голіцина мало комплексний характер. Описи областей та губерній Російської імперії склалися з двох взаємопов'язаних частин: Матеріалів для військової географії та військової статистики, які виконували роль довідника під час планування наступальних та оборонних операцій, і Матеріалів для географії та статистики Росії, які сприяли популяризації серед місцевого населення енциклопедичних знань про історію, економічні ресурси та людський потенціал регіону. Збільшення обсягів роботи (необхідність упорядкувати два описи за кожною губернією) призвело до того, що військово-топографічне обстеження не було доведено до логічного завершення. Отже, Нарядчий комітет ще в 1865 р. прийняв рішення упорядкувати нові описи, зорієнтовані на виконання лише військових завдань. Однак, уже під час реалізації нової «Программы для составления сборников военно-статистических сведений...» (1865 р.) у національних районах Російської імперії укладачі військово-топографічних експедицій зіштовхнулися з низкою проблем. Відсутність надійної джерельної бази та перекладачів для системної роботи експедицій унеможлилювала подальше опрацювання документальних матеріалів за новою програмою. Отож, деякі керівники військових округів (Командуючий Оренбурзьким військовим округом – М. Крижанівський, Кавказьким військовим округом – Великий князь Михайло Миколайович Романов) звернулися до генерал-майора М. Обручева (Голови Нарядчого комітету) з проханням дозволити доопрацювати описи,

складені за Типовою докладною програмою статистичних описів та військово-оглядів губерній та областей Російської імперії (1858 р.) та Приблизною програмою статистичного та військово-статистичного опису Кутаїської губернії (1857 р.). Вони рекомендували оновити вже зібрану попередніми експедиціями статистичну інформацію, скоротити кількість розділів відповідно до «Программы для составления сборников военно-статистических сведений...» (1865 р.). У межах просування цієї концепції 8 жовтня 1866 р. помічник Головнокомандуючого Кавказькою армією О. Карцев запропонував доопрацювати військово-топографічні описи цього регіону: «Военно-статистическое обозрение Российской империи. Кутаисского генерал-губернаторства, состоящего из Кутаисской губернии, владений: Мингрелии, Абхазии и Сванетии и приставств: Самуразаханского и Цебельдинского» (1858 р., автор – О. Лаврентьев); «Военный обзор Рионского края» П. Краєвича; військово-статистичний огляд Закавказького краю М. Столетова; опис Кубанської області та двох повітів Ставропольського краю В. Павловича. Після обговорення цієї проблеми на засіданні Нарядного комітету Головного штабу 20 січня 1867 р. генерал-майор М. Обручев затвердив: «статистичні роботи на Кавказі дозволено робити за старими програми [Приблизною програмою статистичного та військово-статистичного опису Кутаїської губернії (1857 р.) та Типовою докладною програмою статистичних описів та військових оглядів губерній та областей Російської імперії (1858 р.)] за винятком тих розділів, що не мають відношення до загальних урядових рекомендацій» [16, 140].

Із часом було змінено характер проведення описових і картографічних робіт в інших військових округах Російської імперії. Так, 6 березня 1867 р. з пропозицією «змінити концепцію створення описів і впорядковувати лише їх оновлені варіанти» звернувся до Ф. Гейдена Командуючий військами Оренбурзького військового округу М. Крижанівський. У своєму листі він запропонував узагальнити всі друковані та архівні описово-статистичні матеріали, що зберігались у місцевому архіві, і переопрацювати лише три групи питань: «Природа, тобто топографія, геологічні утворення, опис ґрунтів та їх розподіл, опис вод (гідрографія), гірські хребти та височини (орографія), місцева кліматична зоологія, ботаніка та мінералогія», «Антропологічний, а особливо етнографічний, побутовий опис різних племен краю та їх історія», «Статистика населення, його виробництво та торгівля, опис шляхів сполучення». З метою залучення місцевої інтелігенції, офіцерів Генерального штабу, що проходили службу в регіоні, до краснавччих досліджень та створення військово-топографічних описів М. Крижанівський запропонував заснувати Оренбурзьке відділення Імператорського географічного товариства (останнє надало згоду на

функціонування такого відділення в Оренбурзі ще 23 жовтня 1865 р.). Міністерство фінансів в особі міністра М. Рейтерна запропонувало виділити на фінансування цієї структури 20 тис. руб.). 28 квітня 1867 р. також було прийнято рішення упорядкувати за Типовою докладною програмою статистичних описів та військових оглядів губерній та областей Російської імперії (1858 р.) опис Букеєвської орди (територія Оренбурзького військового округу) [16, 173–173 зв.].

Також серед упорядників описів та організаторів військово-топографічного обстеження тривала дискусія щодо доцільності використання експедиційного методу під час збору необхідних джерел, оскільки це вимагало залучення значних фінансових та людських ресурсів. Наприклад, в одному з програмних документів («Соображения по исполнению военно-статистических работ» (1865 р.) керівники обстеження спочатку рекомендували як історичні джерела використовувати документи, надіслані губернськими статистичними комітетами, місцевими казенними палатами, окружними управліннями, і лише після виявлення інформаційних прогалин у документальному фонді регіону звертатися до експедиційного методу накопичення матеріалів. Так, Командуючий військами Віленського військового округу К. фон Кауфман у листі до підлеглих від 26 квітня 1866 р. зобов'язав, «згідно з викладеним у «Міркуваннях ...» загальним планом, упорядковувати описи за наявними вже матеріалами та відомостями, які будуть надходити від різних відділів окружного управління. Якщо буде виявлено нестачу необхідних відомостей, то для їх оновлення офіцери Генерального штабу, що перебувають при штабах дивізій, повинні звернутися по допомогу до статистичних комітетів, казенних палат тощо. І, насамкінець, для оцінки або перевірки деяких фактів на місці і для збирання відомостей, що вимагають особистого огляду й особистої участі в систематизації точних даних під час упорядкування деяких описових статей, будуть відряджені офіцери Генерального штабу, які під час відрядження можуть дослідити різні питання за окремими розділами програми та поповнити, перевірити вже зібрані дані [16, 54]. З часом експедиційний метод все ж таки було визнано як найбільш надійний у плані збору та систематизації оро-, гідро- та етнографічної інформації (розділ «Сведения географические и топографические», «Сведения по комплектованию войск» та «Сведения по расположению войск»). Отож, експедиційний метод використовував під час дослідження Букеєвської орди (Оренбурзький військовий округ) капітан Л. Костенко. З метою вивчення побуту місцевого населення та системи управління Букеєвською ордою він протягом п'яти місяців 1867 р. перебував у Ханській Ставці. За цей час він ознайомився з архівом Тимчасової ради з управління Букеєвською ордою

(Внутрішньою Киргизькою ордою) [16, 238]. До експедиційного методу упорядкування опису Східно-Сибірського військового округу звертався капітан М. Пржевальський. З 3 липня 1867 р. до 28 січня 1868 р. він перебував у відрядженні в Південно-Уссурійському краї, де збирав інформацію про «російські та іноземні поселення в економічному, адміністративному та побутовому відношенні» [24, 13]. Тривалий час у відрядженні перебував також капітан В. Філіпов, якого 1 травня 1867 р. було спрямовано до Тифліської та Єрванської губерній для збору та систематизації інформації для першого розділу опису («Сведения географические и топографические») регіону [23, 73–73 зв.].

До експедиційного методу опрацювання джерел звернулися також укладачі опису Одеського військового округу. Для злагодженої й ефективної роботи учасників польової експедиції старший ад'ютант Генерального штабу, полковник Л. Михайлов уклав програму з 27 питань. Відповідно до неї, необхідно було всю інформацію систематизувати за такими тематичними групами: 1) транспортні сухопутні маршрути (протяжність маршруту, населенні пункти, що знаходяться на шляху пересування колони, відстань між ними, кількість дворів та перелік закладів військової інфраструктури, що функціонують у кожному поселенні, через яке прокладено основний та резервний маршрути пересування військ; технічний стан й устаткування переправ через водні перешкоди, що зустрічаються на шляху пересування війська); 2–3) технічні характеристики транспортних засобів, поширених у регіоні; середні ціни на перевезення вантажу в різні пори року з розрахунку транспортування 1 пуда вантажу на 100 верст; 4–5) проекти щодо поліпшення технічного стану Чорноморських портів (Євпаторія, Севастополь, Балаклава, Ялта, Феодосія, Керч) і судноплавства на Дніпрі та Дністрі (назви рукавів та русла річок, за якими відбувається судноплавство, перелік населених пунктів, де знаходяться річкові порти; тип та технічний стан суден); 6, 12, 16–25) кількість і прізвища власників тваринницьких господарств, підприємств харчової, деревообробної, легкої, шкіряної, металургійної, гірничодобувної, машинобудівної промисловості (основний асортимент товарів та середні ціни на їхню продукцію, аналіз господарської діяльності окремих підприємств й акціонерних товариств (наприклад, Російського товариства пароплавства й торгівлі, технічний стан елінгу в Севастополі); 7) середні ціни за кожним повітом на оренду земель для пасовищ та сінокошення; 8–11) середні ціни з розрахунку за 1 пуд на основні види сільськогосподарської продукції: картоплю, горох, капусту, цибулю, м'ясо (баранина, свинина, яловичина), рибу, сіль; 13–15) площа земель лісгосподарського призначення (функціональний поділ лісів, основні сорти деревини та середні ціни на деревину залежно від сорту). З метою надання відповідей за пунктами № 26–27

(Демографія та Поселення Дунайського козацького війська (Бессарабська область)) планувалося звернутися до Бессарабського обласного статистичного комітету [23, 63–65 зв]. Для збору цієї інформації експедиційним шляхом були залучені поручик М. Стог (перебував у відрядженні з 21 червня по 4 серпня 1868 р.), штабс-капітан І. Бодаревський (перебував у відрядженні з 29 травня по 7 липня, з 30 липня по 18 серпня, з 22 вересня по 3 жовтня 1868 р.), капітани К. Хотовицький (з 13 липня по 10 серпня, з 14 по 20 жовтня, з 23 жовтня по 6 листопада 1868 р.), П. Баженов – з 25 травня по 7 серпня 1868 р.), А. Шебанов (з 6 липня по 21 серпня 1868 р.), Ю. Костенко (з 10 червня по 19 липня 1868 р.). Укладачі опису Одеського військового округу лише протягом травня-вересня 1868 р. витратили на фінансування експедиційних заходів понад 1 000 руб. [23, 69–69 зв]. Усі експедиційні заходи було реалізовано до 1 листопада 1868 р., зокрема рекогносцирування маршрутних шляхів Одеського військового округу.

Дискусія щодо залучення експедиційного методу для збору документів актуалізувала питання достовірності джерельної бази ВТО. Проблему формування репрезентативної джерельної бази ВТО (окрім уже надісланих зразків військово-топографічної продукції) планувалося здебільшого вирішити за рахунок співпраці з губернськими статистичними комітетами. Протягом 1834–1853 рр. на території Європейської частини Російської імперії було зареєстровано 33 губернські та обласні статистичні комітети. Діяльність губернських статистичних комітетів поділялася на обов'язкову (тобто таку, результати якої вимагав уряд) та необов'язкову (тобто власну, творчу діяльність комітетів). Обов'язкова діяльність їх полягала в збиранні матеріалів для всепідданих звітів губернатора уряду та первинній обробці цього матеріалу, у створенні цих звітів і додатків до них («Огляди губерній»), у створенні особливих записок та відомостей зі статистичними даними, які надавалися в різні міністерства, відомства і Центральний Статистичний Комітет. Необов'язкову діяльність урядової статистики складали дослідження в історичному, географічному, етнографічному та подібних відношеннях [18, 98–99]. Однак в окремих районах російської держави співпраця учасників військово-топографічного обстеження з губернськими статистичними комітетами виявилася малоефективною, оскільки деякі з ГСК були відкриті лише напередодні проведення військово-топографічного обстеження або вже після його оголошення. Наприклад, з 1862 р. розпочали свою діяльність Тифліський та Єреванський губернські статистичні комітети; з 1863 р. – Бакинський та Кутаїський губернські статистичні комітети. Ще пізніше, 25 листопада 1872 р., відбулося перше засідання Тьорського обласного статистичного комітету, 22 липня 1879 р. – Кубанського губернського статистичного комітету. Схожа ситуація спостерігалась у Фінляндії

дії, як повідомляв 8 червня 1866 р. Командуючий військами у Фінляндському військовому окрузі, генерал-майор М. Адлерберг, «статистичні бюро у Фінляндії [Статистичне бюро Фінляндії] розпочнуть свою роботу лише з 1 січня 1868 р., і саме з цього періоду офіцери Генерального штабу матимуть повну можливість отримати перші відомості про край» [16, 89]. У той же час, якщо навіть місцеві органи влади сформуваали особовий склад губернського статистичного комітету, це не гарантувало, що комітет буде працювати злагоджено й ефективно. Наприклад, Єнісейський губернський статистичний комітет було відкрито в 1835 р., однак до початку 60-х рр. XIX ст. він фактично не функціонував. Лише в 1863 р. з'явилися перші зразки його документальної продукції, наприклад, «Памятная книжка Енисейской губернии на 1863 год». Після від'їзду колишнього цивільного губернатора, голови Єнісейського губернського статистичного комітету генерал-майора П. Замятніна та призначення на посаду цивільного губернатора А. Лохвицького діяльність комітету було призупинено на 10 років (тільки у 1879 р. було видано «Обзор Красноярского округа Енисейской губернии за 1878 год») [26, 32]. Схожа ситуація з функціонуванням губернського статистичного комітету спостерігалась у Томській губернії. За повідомленням Томського цивільного губернатора В. Бекмана, з 1845 до 1853 рр. «засідань в комітеті (Томський губернський статистичний комітет – І. П., О. П.) не було, ніяких дій не відбувалось». Лише з березня 1854 р., після надходження з Головного управління Західного Сибіру місцевому губернаторові В. Бекману циркуляра № 381 про активізацію діяльності Томського губернського статистичного комітету, установа відновила свою роботу [21, 187]. Майже не виявляли своєї активної діяльності аж до затвердження у 1860 р. «Положения о губернских и областных статистических комитетах» Таврійський, Катеринославський, Херсонський губернський статистичні комітети, а також Бессарабський, Одеський та Ізмаїльський статистичні комітети (останній фактично не розпочав роботу). У 1836 р. було прийнято рішення поширити повноваження Бессарабського статистичного комітету на Ізмаїльське градоначальство. Єдиною дієвою установою на Півдні України був Головний статистичний комітет Новоросійського краю, заснований 9 листопада 1843 р. відповідним указом Сенату (ліквідований у 1874 р.). Після прийняття «Положения о губернских и областных статистических комитетах» було зреформовано на нових засадах діяльність Херсонського губернського статистичного комітету (відкрито 14 жовтня 1861 р.), Бессарабського статистичного комітету (5 лютого 1862 р.), Одеського міського статистичного комітету (1 червня 1863 р.), які надалі співпрацювали з учасниками військово-топографічних обстежень.

З проблемою формування джерельної бази стикнулися й укладачі описів із інших регіонів Російської імперії, наприклад М. Краснов (редактор «Военного обозрения Земли Войска Донского»). Місцевий, Новочеркаський статистичний комітет (пізніше Обласний Війська Донського статистичний комітет, відкритий у 1839 р.). Однак, як свідчать архівні матеріали, він не виявляв активності аж до 1861–1864 рр. (з 1866 р. почали друкувати «Памятные книжки Области Войска Донского»). Редактор «Военного обозрения земли Войска Донского» М. Краснов так розповідав про співпрацю з місцевим статистичним комітетом та якість наданої цією установою інформації: «Статистичний комітет, що розпочав свою діяльність у 1864 р., вперше звернув увагу на статистику народонаселення шляхом проведення у 1867 р. поголовного, майже одноденного перепису, у результаті чого одержав більш достовірні відомості про розподіл населення за статтю та місцевістю, і потім, хоча Статистичний комітет і займався збиранням даних про розподіл населення за віросповіданням, станом та віковими категоріями, проте отримані ним з цих предметів відомості навряд чи можна вважати приблизними, оскільки кількість розкольників слід вважати завеликою; розподіл за станами, на нашу думку, відбувся не зовсім правильно, тому що в Міуському окрузі, де скоцентровані поміщицькі маєтки, показано дуже мало дворян, це відбулося внаслідок того, що ці дворяни були записані за іншими округами, за станичними списками; нарешті, розподіл населення за віком, за підрахунками комітету, надто віддаляється від загальноприйнятих таблиць такого розподілу. Під час уважного розгляду показників врожайності хліба було зазначено, що цифрові матеріали відносяться лише до сівби і збирання хліба з селянських та козацьких земель; водночас значну кількість хліба сіють донські землевласники й орендарі земельних ділянок, і це не було показано у відомостях, доставлених Комітету в 1867 р. та 1868 р., що змусило нас прийняти відомості, надані Комісії народного продовольства, звідки ми й запозичили вартість різних продуктів» [12, I–III].

Після виявлення фактів бездіяльності губернських статистичних комітетів та інших установ Російської імперії, керівники військово-топографічних експедицій, наприклад, Командуючий військами Західно-Сибірського округу О. Дюгамель, з прикрістю констатував: «Губернські статистичні комітети, земські управи та військово-окружні управління хоча й певною мірою можуть полегшити працю при складанні таблиць, але оскільки організація статистичних робіт у цих установах одержала свій початок тільки останнім часом, і кількість осіб, знайомих з практичними подробицями операції збору та систематизації статистичних відомостей, досить обмежені, тому необхідно самостійно вишукувати матеріали шляхом відряджень» [16, 95]. Тотожну точку зору (про

безперспективність співпраці з губернськими статистичними комітетами та місцевими органами влади) поділяв Командуючий Московським військовим округом О. фон Гільденштубб. 28 травня 1868 р. у доповідній записці він зауважив: «Губернські статистичні комітети або прямо відмовлялися надати відомості (за їх відсутності), або надають нерідко такі, які не можуть задовольнити вимоги програми, або, нарешті, доставляють такі відомості, які, через недбале їх складання, використовувати не можна» [23, 42]. 8 травня 1868 р. інший учасник військово-топографічної експедиції Д. Канавалов (Казанський військовий округ) доповідав, що місцева влада, яка повинна була сприяти діяльності укладачів описів, відмовлялась надавати відомості у систематизованому вигляді: «на запитання укладачів, неодноразово повторювані, часто зовсім не надходять відповіді, якщо і надходять, то в незадовільному стані, губернські установи іноді відмовляють у безпосередньому зборі відомостей і пропонують наявні в них відомості у вигляді сирого матеріалу» [23, 13–22 зв.].

Шукаючи шляхи виходу із ситуації, що склалася з формуванням джерельної бази ВТО, укладачі були вимушені або розраховувати на власні ресурси, або звертатися по допомогу до вищого військового керівництва країни (в особі Ф. Гейдена або М. Обручева). Останній варіант був досить поширеним явищем серед упорядників військово-топографічних описів. Наприклад, 2 квітня 1866 р. Начальник дивізійного штабу 12-ої піхотної дивізії, підполковник І. Познанський звернувся з проханням до М. Обручева надати йому інформацію про площу земельних ресурсів Подільської губернії [16, 92]. 29 липня 1866 р. з вимогою надіслати в ролі історичного джерела Матеріали для військової географії та військової статистики Херсонської губернії (автор – М. Сапунов) звернувся помічник начальника штабу Одеського військового округу О. Раух [16, 111]. 31 жовтня 1866 р. датується звернення Командуючого Казанським військовим округом, генерала від інфантерії К. Семякіна щодо необхідності опрацювання опису Пензенської губернії М. Сталя, якого не було виявлено під час формування первинної джерельної бази ВТО Казанського військового округу [16, 125а]. 5 грудня 1866 р. Командуючий Петербурзьким військовим округом Великий князь Микола Миколайович (Романов) рекомендував Ф. Гейдену надати його підлеглим описи Петербурзької, Псковської, Олонецької, Архангельської, Новгородської губерній за попередні роки [16, 131]. 11 травня 1867 р. Командуючий військами Західно-Сибірського округу генерал-лейтенант О. Хрущов звернувся до Ф. Гейдена та М. Обручева з проханням надіслати монографію Д. Журавського «Об источниках и употреблении статистических сведений» (1846 р.), «Списки населенных мест Российской империи» (за Архангельською, Казанською, Єнісейською губерніями), «Статистические

таблицы Российской империи» (А. Бушен, 1863 р.) тощо [16, 193]. Співробітники Головного штабу та Військово-вченого комітету завжди намагалися допомагати офіцерам із формуванням джерельної бази описів. Так, 6 лютого 1867 р. та 22 лютого 1867 р. М. Обручев на адресу укладачів опису Петербурзького військового округу надіслав «Памятную книжку Олонецкой губернии на 1867 г.» та «Статистические сведения о Новгородской губернии». Ці документи, за спостереженням М. Обручева, «стануть у нагоді під час створення військово-статистичного огляду Петербурзького військового округу» [16, 144–145 зв.]. У разі відсутності необхідних матеріалів у бібліотечних та архівних установах М. Обручев та Ф. Гейден замовляли потрібну літературу й картографічні матеріали у друкарнях або книгарнях Російської імперії. Наприклад, 12 травня 1867 р. Військово-вчений комітет за наказом М. Обручева замовив у книжковому магазині купця І. Сакова такі видання: «Статистические таблицы Российской империи» (А. Бушен, 1863 р.), «Полное историческое, медико-топографическое, физико-химическое и врачебное описание Кавказских минеральных вод» (О. Нелюбін, 1825 р.), «Списки населенных мест Российской империи. Енисейская губерния» (1864 р.), «Опыт медицинской географии» (Ж. Буден, 1843 р. (переклад на російську мову з'явився у 1862 р.)) [16, 212]. 18 серпня 1867 р. вищезазначені матеріали було надіслано до штабу Західно-Сибірського військового округу [16, 194].

Поряд із проблемою формування джерельної основи ВТО, керівників обстеження непокоїла завантаженість укладачів описів поточними справами. На високу зайнятість офіцерів Генерального штабу звертають увагу керівництва країни укладачі «Всеподданейшого отчета о действиях военного министерства» за 1871 р. [7, 134] та «Отчета о деятельности Военно-ученого комитета Главного штаба за 1869 г. и офицеров Генерального штаба за 1870 г.» [25]. Так, капітан О. Шульгін (учасник групи, що створювала опис Фінляндського військового округу) протягом 1870 р. працював над третім розділом опису («Сведения по расположению войск») та статтею «Климатические условия» для першого розділу опису («Сведения географические и топографические»), одночасно викладав в Гельсінфорському юнкерському училищі навчальний курс «Військова адміністрація», розробляв проект кошторису для будівництва барачного табору під Тавастгусом. Інший учасник описових робіт у регіоні – К. Ернрот відповідав за транспортування військових підрозділів залізничним та водним транспортом до місць постійної дислокації та підготовку статті «Сведения по сухопутному передвижению войск и войсковых тяжестей» для четвертого розділу опису. Капітан М. Брофельд тривалий час перебував на рекогносцируванні території між містом Бйорнеборгом, сільським поселенням

Коуволу, річкою Кюменню (Кюмійоки – І. П., О. П.) та Балтійським морем. Паралельно М. Брофельд викладав у Гельсинфорському юнкерському училищі навчальну дисципліну «Тактика», редагував параграф «Граница» для першого розділу опису («Сведения географические и топографические»). Капітан К. Шауман – з 10 червня до 1 серпня 1870 р. під час зборів під Тавастгусом та Вільманстрандом керував заняттями молодих офіцерів із саперної справи, займався рекогносцируванням територіального простору між населеними пунктами Коуволу, Вільманстрандом та Виборгом», працював над четвертим розділом огляду «Сведения по передвижению войск». Штабс-капітан Є. Мацієвський обстежував кордон військового округу від Сестрорецька до Виборга (для військово-топографічного опису Фінляндського військового округу), викладав «Військову топографію» в Гельсинфорському юнкерському училищі [25, 41–42 зв.]. Капітан І. Якубовський працював над створенням «Топографического описания поверхности округа» (розділ «Сведения географические и топографические») та викладав у юнкерському училищі «Російську історію» [25, 41–42 зв.]. З часом зростання навантаження на укладачів описів призвело до того, що деякі з них були вимушені на тривалий час припинити роботу над описами або делегувати свої повноваження іншим посадовим особам. Наприклад, у Казанському військовому окрузі протягом 1869 р. було призупинено описові роботи за трьома губерніями округу (В'ятською, Самарською та Пензенською) внаслідок того, що їхні укладачі (М. Гутовський, В. Чудовський, А. Фрейтар), окрім упорядкування військово-топографічних описів, наглядали за проведенням рекрутського набору в губерніях округу, відповідали за передислокацію військових підрозділів до нового місця служби, виконували обов'язки ад'ютантів або діловодів при штабі дивізії чи військового округу. Про високу зайнятість офіцерів Генерального штабу поточними справами повідомляли й інші посадові особи, наприклад начальник штабу Ризького військового округу, генерал-майор А. Корф. 28 лютого 1867 р. він доповідав, що при штабі округу перебували чотири офіцери Генерального штабу: підполковник І. Дворжицький, капітан О. фон Гюбенет, підполковник Ф. Печора, капітан Л. Кладо. Однак, фактично над описом Ризького військового округу працювали лише підполковник Ф. Печора та капітан Л. Кладо та й то з перервами. Наприклад, підполковник Ф. Печора був вимушений призупинити роботу над описом протягом квітня–травня 1866 р. (на час відрядження до Санкт-Петербурга разом з Командуючим округом Ф. Бергом) та з 24 жовтня 1866 р. до 28 лютого 1867 р. (на час рекогносцирування Фелінського повіту). Капітан Л. Кладо протягом чотирьох місяців 1866 р. виконував обов'язки діловода Окружної Ради, і тому його відсторонили від описових робіт на цей час [16, 146].

Також однією з головних проблем кадрового забезпечення діяльності військово-топографічних експедицій була постійна ротація у складі упорядників описів. Так, в Оренбурзькому військовому окрузі протягом 1866–1867 рр. над топографічним описом працювали І. Сапожников та М. Лико, однак уже 4 серпня 1867 р. було прийнято рішення про їхню заміну у зв'язку з призначенням на службу до Туркестанського військового округу [16, 210]. Пізніше обов'язок підготувати ВТО Оренбурзької губернії було покладено на штабс-капітана М. Хорошхіна (помічника старшого ад'ютанта штабу Оренбурзького військового округу), незабаром він отримав призначення на посаду старшого ад'ютанта штабу військ Уральської області, тому був вимушений відмовитися від подальшої співпраці (замість нього наприкінці листопада 1868 р. новим укладачем опису Оренбурзької губернії став підполковник В. Саранчев). Укладачем іншого ВТО, опису Пермської губернії (Казанський військовий округ), штабс-капітан Генерального штабу А. Боголюбов також був вимушений відмовитися від роботи над описом, оскільки за рекомендацією лікарів наприкінці жовтня 1868 р. виїхав до Варшави на лікування. Після одужання А. Боголюбова було призначено на посаду старшого ад'ютанта при штабі Варшавського військового округу. Кандидатуру нового укладача опису Пермської губернії було затверджено лише 6 травня 1869 р. [16, 210].

Таким чином, за наявності великої кількості факторів, що гальмували своєчасне завершення описів, командувачі військових округів, починаючи з 15 липня 1866 р., систематично зверталися до начальника Головного штабу Ф. Гейдена з вимогою відтермінувати упрякування військово-топографічних описів: (перший лист такого змісту надійшов від Командуючого військами Ризького військового округу, генерал-майора А. Корфа). Після тривалого листування з Командувачами Варшавського, Ризького, Казанського військових округів було прийнято рішення відтермінувати завершення описово-статистичних робіт до 1 січня 1869 р. 11 листопада 1866 р. такий дозвіл було надано Командуючому військами Фінляндського військового округу, генерал-лейтенанту М. Адлербергу [16, 1256], 5 березня 1867 р. – О. фон Гільденштуббе (Командуючому військами Московського військового округу) [16, 148], 15 квітня 1867 р. – Б. Глінці-Мавріну (Командуючому військами Казанського військового округу) [16, 197]. Для прискорення описових робіт у регіонах Російської імперії 19 квітня 1867 р. Головний штаб вирішив спрямувати експедицію під керівництвом О. Лаврентьєва для ревізії діяльності укладачів описів в Одеському та Київському військових округах (на думку автора статті, це було недоцільно, оскільки обстеження відбувалося відповідно до графіка, без затримок) [16, 167]. По закінченні ревізії, 19 серпня 1867 р. на засіданні Вій-

ськово-вченого комітету було заслухано доповідь О. Лаврентьєва про перебіг описових робіт в Одеському та Київському військових округах. За результатами засідання було прийнято рішення подовжити строк упорядкування описів за всіма військовими округами Російської імперії до 1 січня 1869 р. [16, 200–203 зв.]. Однак, уже в січні 1869 р. стало очевидно, що в оновлені строки будуть завершені лише описи двох округів (Ризького та Київського), пізніше – Одеського та Харківського. Отже, 13 лютого 1869 р. Командуючий військами Фінляндського військового округу, генерал-лейтенант М. Адлерберг знову запропонував керівництву Головного штабу відтермінувати завершення описів військових округів, оскільки його підлегли на початок 1869 р. уклали лише перший розділ огляду «Сведения географические и топографические» (окрім Табл. № 3 «Система реки...»). Робота над іншими розділами перебувала на стадії збору та систематизації відомостей [24, 10]. Тотожна ситуація спостерігалась і в інших регіонах Російської імперії, наприклад Східно-Сибірському військовому окрузі. 30 квітня 1869 р. закінчив роботу над створенням опису Іркутської губернії В. Липинський (Східно-Сибірський військовий округ). Роботу над описами інших губерній Східно-Сибірського військового округу так і не було розпочато, окрім описів Забайкальської області (укладач – полковник А. Шанявський) та Єнісейської губернії (укладач – капітан Д. Мажний), які склалися ще за програмою 1858 р. («Примерная подробная программа статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи»). В аналогічному стані перебували роботи в Оренбурзькому військовому окрузі. На 18 квітня 1869 р. в межах упорядкування військового огляду Уфимської губернії було укладено другий розділ – «Сведения по комплектованию войск» (за винятком Табл. № 10 «Состав мужескаго населения по занятиям»), для третього розділу («Сведения по расположению войск») було укладено «Описание губернского, уездных и заштатных городов, как пунктов для квартирования войск», Табл. № 17 «Список пунктов, отличающихся вредным влиянием на здоровье людей и животных», «Карта смертности местного населения губернии», відомості про повсякденну культуру місцевого населення, його економічний устрій; для п'ятого розділу опису «Сведения по довольствию и снабжению войск» було підготовлено Табл. № 23 «Хлебные растения, служащие для провианта и фуража», № 24 «Луга и сено», № 25 «Числовые данные о домашних животных» [24, 21–23 зв.].

Труднощі також переслідували учасників експедицій, які працювали над описами Віленського та Казанського військового округів. 26 квітня 1868 р. Командувач Віленського військового округу, генерал-майор О. Казимирський доповідав, що за час роботи над ВТО протягом 1866–1868 рр. було укладено

лише чотири перші розділи опису Гродненської губернії, перший та другий розділи огляду Мінської губернії, перший розділ описів Віленської, Могильовської та Вітебської губерній. За повідомленням Д. Канавалова, на 23 травня 1868 р. в межах підготовки опису Казанського військового округу було укладено: 1) другий, третій (окрім параграфа «Места удобные для расквартирования войск...») і четвертий розділи огляду Казанської губернії (укладач – капітан М. Давидов); 2) третій і четвертий розділи огляду Пензенської губернії (капітан А. Фрейтаг); 3) перший розділ (за винятком параграфа про кліматичні умови), таблиці № 4, 8, 9, 11 для другого розділу, описи повітових міст Аткарська, Вольська, Хвалинська, Кузнецька, Петровська та Сердобська для третього розділу, описи сухопутних шляхів сполучення для четвертого розділу опису Саратовської губернії (укладач – капітан М. Кірсанов) [23, 28]. На час подання наступного звіту, 6 травня 1869 р., підлеглими Командувача Казанського військового округу М. Глінки-Мавріна було укладено другий, третій і четвертий розділи опису Казанської губернії (перший та п'ятий – на стадії редагування); перший, третій та четвертий розділи опису Саратовської губернії (М. Кірсанов, автор опису, завершував роботу над другим розділом, збирав матеріали для п'ятого розділу). Укладач опису Симбірської губернії М. Красовський уже закінчив роботу над чотирма розділами опису (для п'ятого збирав та систематизував інформацію); для опису В'ятської губернії підполковник М. Гутовський завершував таблиці № 23 «Хлебные растения, служащие для провианта и фуража», № 24 «Луга и сено», № 25 «Числовые данные о домашних животных».

Як довідемося з архівних документів, обстеження військових округів Російської імперії тривало протягом декількох років, однак, як і в попередній період, воно не було завершене в повному обсязі. Узагалі в межах реалізації цього проекту, окрім описів Київського («Военное обозрение Киевского военного округа», 1869 р.), Одеського («Военное обозрение Одесского военного округа», 1871 р.) та Харківського («Военное обозрение Харьковского военного округа», 1871 р.) військового округів, було укладено та надруковано «Военное обозрение Рижского военного округа» (автор – Л. Кладо, 1869 р.), «Военное обозрение Земли Войска Донского» (автор – М. Краснов, 1870 р.), «Военное обозрение Виленского военного округа» (Ф. Дебюк, 1876–1881 рр.), «Военное обозрение Финляндского округа» (О. Гагеймстер, 1876 р.), «Военное обозрение Варшавского военного округа» (1874 р.), «Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа» (Л. Костенко, 1880 р.), «Военное обозрение восточной пограничной полосы Семиречинской области» (В. Тихменев, Пославський, 1883 р.), «Военно-статистическое обозрение Петербургского военного округа» (1884 р.). Як окремі статті у межах проведення цього

обстеження були надруковані «Военное обозрение Дагестанской области» (укладач – К. Соловйов, 1887 р.); «Материалы для военно-географического описания губернии [Эриванской губернии]. Общий обзор. Геологический обзор. Орография. Гидрография. Пути сообщения» (І. Озаровський, 1890 р.) та «Материалы для военно-географического описания губернии [Эриванской губернии]. Пути сообщения (Окончание)» (І. Озаровський, 1893 р.). Однак останні описи були упорядковані як оновлені огляди Кавказького регіону за Приблизною програмою статистичного та військово-статистичного обстеження Кутаїської губернії 1857 р. та Типовою докладною програмою статистичних описів і військових оглядів губерній та областей Російської імперії (1858 р.).

Таким чином, наприкінці 60-х рр. XIX ст. Нарядчий комітет Генерального штабу (з 31 грудня 1865 р. Нарядчий комітет Головного штабу, з березня 1867 р. Військово-вчений комітет) спробував підготувати нову серію ВТО. З метою проведення чергового обстеження Ф. Гейден вирішив дотримуватися таких вимог: по-перше, спеціально для проведення нового обстеження співробітникам Військового міністерства розробити нову програму комплексного військово-топографічного дослідження регіону; по-друге, викласти в ній основні вимоги до змістовної частини опису; по-третє, одночасно з висвітленням окремих питань, пов'язаних із розвитком військової справи в регіоні, надавати комплексну інформацію щодо розвитку економіки, використання природних ресурсів, шляхів сполучення. На думку організаторів чергового обстеження, на сторінках цих описів повинна бути представлена інформація, яка допомагала б військовим вирішувати наступні прикладні завдання: 1) надати керівникам підрозділів надійну інформацію з топографії регіону; 2) на її основі сформува-ти в підлеглих уміння та навички впевнено орієнтуватися в незнайомій місцевості; 3) успішно застосовувати артилерію на складній для орієнтування місцевості за будь-яких обставин; 4) використовувати надану інформацію для управління військами під час маршу; 5) визначати основні маршрути пересування військ; 6) показати найбільш ефективні шляхи постачання продукції. Отже, інформація в цих описах вузькоспеціалізована і призначена виключно для військових підрозділів. ВТО охопило всі військові округи Російської імперії, найбільш успішно воно просувалося в Київському, Одеському та Харківському. На жаль, у запланованому обсязі нове військово-топографічне обстеження Російської імперії не було доведене до свого логічного завершення. Серед перспективних напрямків дослідження ВТО військових округів Російської імперії слід назвати вивчення досвіду упорядкування описів початку XX ст., зокрема таких ВТО: «Киевский военный округ. Южный приграничный район» (1904 р.) і «Киевский военный округ. Военно-географическое и статистическое описание. Приднестровский пограничный район» (1912 р.).

Abstract

The article reviews the arrangement in the late 60's – early 70's XX c. of military topographical descriptions of Kyiv, Kharkiv and Odessa military districts; methods of collecting, organizing and processing of historical sources by survey participants military districts of the Russian Empire. Authors of article focused his attention mainly on the analysis of the problems associated with the creation of the MTD, namely the existence of the organizers of the examination of different conceptual approaches to streamline procedures and methodology descriptions; insufficient number of representative and reliable sources on the history of settlement and economic development of certain regions of the Russian state; the refusal of local authorities to cooperate with the leaders and members of the military-topographical expeditions; permanent territorial-administrative reform, which led to an information update descriptions draft after another change of the internal borders of the Russian Empire; lack of the required number of translators who have worked in the military expeditions in national topographic regions of the Russian Empire and others. The article emphasizes the change of methodological and methodical approaches to organizing a new group of military-topographical descriptions, it was noted that the royal government refused to streamline inventories encyclopedic, and focused attention compilers only search for information for military purposes, such as information on tactical properties area, the main routes for troops, the technical bases quartering of troops, state reserves of wealth army and navy and others. In a subsequent paper materials can be used for writing the source-specific problem and works on the history of Ukraine late 60's – early 70's. XX c. and relevant textbooks and lectures for schools higher education.

Key words: *military topographical description, survey program, statistical committees, military districts, province, Deliberation Committee of the General Staff, the Military Scientific Committee.*

Аннотация

В статье рассматривается история упорядочения в конце 60-х гг. – начале 70-х гг. XIX в. топографических описаний Киевского, Харьковского и Одесского военных округов; методы сбора, систематизации и обработки исторических источников участниками обследования военных округов Российской империи. Авторы статьи сосредоточили внимание в основном на анализе проблем, связанных с созданием ВТО. Это наличие среди организаторов обследования различных концептуальных подходов к методике и методологии составления описаний; недостаточное количество репрезентативных и до-

столетних источников по истории заселения и хозяйственного освоения отдельных регионов российского государства; отказ местных властей от сотрудничества с руководителями и участниками военно-топографических экспедиций; перманентные территориально-административные реформы, которые приводили к информационному обновлению черновики описаний после очередной смены внутренних границ Российской империи; отсутствие необходимого количества переводчиков, которые работали в составе военно-топографических экспедиций в национальных районах Российской империи и т. п. В статье сделан акцент на изменении методологических и методических подходов к упорядочению новой группы военно-топографических описаний, указано, что царское правительство отказалось от составления описаний энциклопедического характера и сфокусировало внимание составителей только на поиске информации военного назначения, а именно: сведениях о тактических свойствах местности, основных маршрутах передвижения войск, технических основах их расквартирования, государственных резервах материальных ценностей армии и флота и т. д. В дальнейшем материалы статьи могут быть использованы при написании источниковедческих и конкретно проблемных трудов по истории Украины конца 60-х гг. – начала 70-х гг. XIX в., а также учебников и курсов лекций для высших учебных заведений.

Ключевые слова: *военно-топографические описания, программа обследования, статистические комитеты, военные округа, губерния, Совецательный комитет Главного штаба, Военно-ученый комитет.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Н. В. Географические труды офицеров Генерального штаба (1836–1868) и их значение для развития географии в России: автореф. дис. ... канд. геог. наук / Н. В. Андреев. – М., 1963. – 18 с.
2. Бобров И. В. История становления военно-топографической службы России / И. В. Бобров, В. Н. Филатов // Геопрофи. – 2012. – №. 1. – С. 5–11.
3. Военное обозрение Киевского военного округа / [сост. при Штабе округа, под ред. ген.-майора Краснокутского, Генерального штаба кап. Левицким и Беневским]. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1869. – 511 с.
4. Военное обозрение Одесского военного округа / сост. по материалам, собранным при окружном штабе офицерами Ген. штаба Бодаревским и Милорадовичем под. ред. Крживоблоцкого. – Одесса: Тип. П. Францова, 1871. – 228 с.
5. Военное обозрение Харьковского военного округа / сост. под ред. ген.-майора Молоствова, Ген. шт. подполк. Макшеевым-Машоновым и Поповым. – Харьков: Тип. К. Счасни, 1871. – VIII, 1138.

6. Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1865 год. – СПб.: Типография Гогенфельдена и К, 1867. – 543 с.
7. Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1871 год. – СПб.: Тип. Гогенфельдена и К, 1873. – 278 с.
8. Высочайше утвержденное Положение о губернском и уездном управлении в губерниях Царства Польского (№ 44012 от 19 (31) декабря 1866 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1868. – Собрание II. – Т. XLI. Отделение 2. – С. 426–428.
9. Глушков В. В. История военной картографии в России. XVIII – начало XX в. / В. В. Глушков. – М.: ИДЭЛ, 2007. – 528 с.
10. Есаков В. А. Русские географические исследования Европейской России и Урала XIX – начала XX вв. / В. А. Есаков, А. И. Соловьев. – М.: Наука, 1964. – 175 с.
11. Исторический очерк деятельности Военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880 гг.) / сост. ген.-майором Максимовским, ген.-майором Шильдером и полк. Хорошкиным, под руковод. ген.-лейт. Богдановича. – СПб.: Тип. М Стасюлевича, 1879. – Т. 4. (XI). – 473 с.
12. Краснов Н. Военное обозрение земли Донского Войска / Н. Краснов. – СПб.: Воен. тип., 1870. – [2], II, XX. – 288 с.
13. Лукашевич А. М. Западный пограничный регион в военно-стратегических планах Российской империи / А. М. Лукашевич. – Минск: ИВЦ Минфина, 2012. – Кн. 2: Изучение, инженерная и топографическая подготовка (70-е гг. XVIII – 1812 г.). – 359 с.
14. Новокшанова-Соколовская З. К. Картографические и геодезические работы в Российской империи в XIX – начале XX в. / З. К. Новокшанова-Соколовская. – М.: Наука, 1967. – 265 с.
15. Обзор деятельности Совещательного комитета Генерального штаба за 1864 и 1865 годы // Военный сборник. – 1866. – № 50. – С. 49–59.
16. О производстве военно-статистических работ по новой программе (22 июля 1866 г. – 28 июля 1868 г.) // Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 401. Військово-вчений комітет Головного штабу. – Оп. 2. – Спр. 33. – 270 арк.
17. Папковский П. П. Из истории геодезии, топографии и картографии в России / П. П. Папковский. – М.: Наука, 1983. – 158 с.
18. Петров О. О. Діяльність земських статистичних закладів південно-українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд.

іст. наук: 07.00.01 / Петров Олексій Олександрович. – Дніпропетровськ, 2003. – 265 с.

19. Постников А. В. Развитие крупномасштабной картографии в России / А. В. Постников. – М.: Наука, 1989. – 229 с.

20. Рычков С. Ю. Депо карт и Квартирмейстерская часть накануне Отечественной войны 1812 г. / С. Ю. Рычков // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 4. – С. 35–39.

21. Скопа В. А. История Томского губернского статистического комитета как центра региональной статистики XIX в. / В. А. Скопа // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2007. – № 3 (66). Серия гуманитарные науки (История). – С. 125–130.

22. Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис / Р. І. Сосса. – К.: Наук. думка, 2000. – 246 с.

23. С отчетом о ходе военно-статистических описаний в летнее и зимнее время сего 1868 года (1 мая 1868 г. – 15 января 1869 г.) // Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 401. Військово-вчений комітет Головного штабу. – Оп. 2. – Спр. 41. – 47 арк.

24. С отчетом о деятельности Военно-ученого комитета Главного штаба и офицеров Генерального штаба за 1871 г. (1 марта 1872 г. – 1 апреля 1872 г.) // Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 401. Військово-вчений комітет Головного штабу. – Оп. 2. – Спр. 50. – 134 арк.

25. С отчетом о деятельности Военно-ученого комитета Главного штаба за 1869 г. и офицеров Генерального штаба за 1870 г. (15 июня 1870 г. – 8 июня 1871 г.) // Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 401. Військово-вчений комітет Головного штабу. – Оп. 2. – Спр. 86. – 115 арк.

26. Хорина В. В. Енисейский губернский статистический комитет: к истории создания и деятельности / В. В. Хорина // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2012. – № 9. – С. 29–35.

References

1. Andreev, N. V. (1963). *Geograficheskiye trudy ofitserov Generalnogo shtaba (1836–1868) i ih znachenije dlja razvitiya geografii v Rossii [Geographical works of general-staff officers (1836–1868) and their value for geography development in Russia]*: avtoref. dis. na soiskaniye nauch. stepeni kand. geog. nauk. Moskva.

2. Bobrov, Y. V. & Filatov, V. N. (2012). *Istoriya stanovleniya voenno-topografycheskoi sluzhby Rossii [The history of formation of military and topographical service of Russia]*. Geopropy, № 1.

3. Voennoye obozreniye Kyevskogo voennogo okruga [*Military review of the Kiev military district*] [sost. pri Shtabe okruga, pod red. gen.-mayora Krasnokutskogo, Generalnogo shtaba kap. Levitskim i Benevskim] (1869). Kyiv: Tip. I. i A. Davidenko.

4. Voennoe obozreniye Odesskogo voennogo okruga [*Military review of the Odessa military district*] [sost. po materialam, sobrannym pri okruzhnom shtabe ofitserami Gen. shtaba Bodarevskim i Miloradovichem pod. red. Krzhivoblotskogo] (1871). Odessa: Tip. P. Frantsova.

5. Voennoe obozreniye Kharkovskogo voennogo okruga [*Military review of the Kharkov military district*] [sost. pod red. gen.-mayora Molostvova, Gen. sht. podpolk. Maksheevym-Mashonovym i Popovym] (1871). Kharkov : Tip. K. Schasny.

6. Vsepoddanneyshy otchet o deistviyakh Voennogo ministerstva za 1865 god [*The most detailed report on the actions of the War Ministry for the 1865*]. (1867) Sankt-Peterburg: Tipografiya Gogenfeldena i K.

7. Vsepoddanneishyi otchet o deistviyakh Voennoho mynysterstva za 1871 god [*The most detailed report on the actions of the War Ministry for the 1871*]. (1873) Sankt-Peterburg: Tipografiya Gogenfeldena i K.

8. Vysochayshe utverzhdennoye Polozheniye o gubernskom i uezdnom upravleniyi v guberniyakh Tsarstva Polskogo [*The most approved provision on provincial and county government in the provinces of the Polish kingdom*] (№ 44012 ot 19 (31) dekabria 1866 g. (1868). Polnoje sobraniye zakonov Rossiyskoy imperiyi. Sobraniye II. T. XII. Otdeleniye 2. Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobsvennoy EIV Kantseliariyi.

9. Glushkov, V. V. (2007). Istoriya voennoy kartografiyi v Rossii. XVIII – nachalo XX v. [*The history of military cartography in Russia. XVIII – the beginning of XX century*]. Moskva: IDEL.

10. Esakov, V. A. & Solovey, A. I. (1964). Russkiye geograficheskiye issledovaniya Evropeyskoy Rossii i Urala XIX – nachala XX vv. [*The Russian geographical researches of the European Russia and the Ural XIX – the beginning of XX centuries*]. Moskva: Nauka.

11. Istorycheskiy ocherk deyatelnosti Voennogo upravleniya v Rossii v pervoye dvadtsatipiatiletiey blagopoluchnogo tsarstvovaniya gosudaria imperatora Aleksandra Nikolaevicha [*Historical sketch of the activities of military command in Russia in the first twenty-fifth anniversary of the safe reign of the Emperor Alexandr Nikolaevich*] (1855–1880 gg.) (1879). [Sost. gen.-mayorom Maksimovskim, gen.-mayorom Shylderom i polk. Khoroshkhinym, pod rukovod. gen.-leit. Bohdanovicha]. T. 4 (XI). Sankt-Peterburg: Tip. M Stasyulevicha.

12. Krasnov, N. (1870). Voennoe obozreniye zemli Donskogo Voiska [*Military review of the land of the Don troops*]. SPb.: Voen. tip.

13. Lukashevich, A. M. (2012). Zapadnyy pogranichnyy region v voenno-strategicheskikh planakh Rossiyskoy imperii [Kn. 2: Izucheniye, inzhenernaya i topograficheskaya podgotovka (70-e gg. XVIII – 1812 g.)]. [*The western boundary region in military strategic plans of Russian Empire*]. Minsk: IVT Minfina.

14. Novokshanova-Sokolovskaya, Z. K. (1967). Kartograficheskiye i geodezicheskiye raboty v Rossiyskoy impeii v XIX – nachale XX v. [*Cartographic and geodetic works in the Russian Empire in XIX – the beginning of XX century*]. Moskva: Nauka.

15. Obzor deyatelnosti Soveshchatelnogo komiteta Generalnogo shtaba za 1864 i 1865 gody [*Review of the advisory committee of the General Staff for 1864 and 1865*] (1866). Voennyi sbornik. № 50.

16. O proizvodstve voenno-statisticheskikh rabot po novej programme [*About the production of military statistical work on the new program*] (22 iyulya 1866 g. – 28 iyulya 1868 g.). Rosiyskiy derzhavnyy viyskovo-istorychnyy arhiv. F. 401. Viyskovo-vchenyj komitet Golovnogo shtabu. Op. 2. Spr. 33.

17. Papkovskiy, P. P. (1983). Iz istoriji geodeziyi, topografiyi i kartografiyi v Rossii [*From the history of geodesy, topography and cartography in Russia*]. Moskva: Nauka.

18. Petrov, O. O. (2003). Diyalnist zemskiyh statystychnykh zakladiv pivdenno-ukrayinskykh guberniy u drugiy polovyni XIX – na pochatku XX st. [*Activities of rural statistical establishments Southern provinces in the late nineteenth – early twentieth century*]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Dnipropetrovsk.

19. Postnikov, A. V. (1989). Razvitiye krupnomashtabnoy kartografiyi v Rossii [*The development of large-scale cartography in Russia, Moscow*]. Moskva: Nauka.

20. Rychkov, S. Y. (2006). Depo kart i Kvartirmeisterskaya chast nakanune Otechestvennoy vojny 1812 g. [*Depot of cards and quartermaster unit on the eve of Patriotic war*]. Voенно-istoricheskiy zhurnal. № 4.

21. Skopa, V. A. (2007). Istoriya Tomskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta kak tsentra regionalnoy statistiki XIX v. [*The history of the Tomsk provincial statistical committee as a center of regional statistics of the XIX century*]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo krupnopedagogicheskogo universiteta: № 3 (66). Seriya Gumanytarnyye nauki (Istoriya).

22. Sossa, R. I. (2000). Istoriya kartografuvannya terytoriyi Ukrayiny. Vid naydavnishykh chasiv do 1920 r. Korotkiy narys [*History of mapping of the territory of Ukraine. From the most ancient times to 1920*]. Kyiv : Naukova dumka.

23. S otchetom o hode voenno-statystycheskykh opisaniy v letnee i zimnee vremya sego 1868 goda [*With a report on the progress of military statistical descriptions in the summer and winter time of this 1868*] (1 maya 1868 g. – 15 yanvarya

1869 г.). Rosiiskii derzhavnyi viyskovo-istorychnyy arkhiv. F. 401. Viyskovo-vchenyy komitet Golovnoho shtabu. Op. 2. Spr. 41.

24. S otchetom o deyatelnosti Voенno-uchenogo komiteta Glavnogo shtaba i ofitserov Generalnogo shtaba za 1871 g. [*With a report on the activities of the military-scientific committee of the General Staff and the officers of the General Staff for the 1871*] (1 marta 1872 g. – 1 apreliа 1872 g.). Rosiyskyy derzhavnyy viyskovo-istorychnyy arkhiv. F. 401. Viyskovo-vchenyy komitet Golovnoho shtabu. Op. 2. Spr. 50.

25. S otchetom o deyatelnosti Voенno-uchenogo komiteta Glavnogo shtaba za 1869 h. i ofitserov Generalnogo shtaba za 1870 g. [*With a report on the activities of the military-scientific committee of the General Staff for the 1869 and of the officers of the General Staff for the 1870*] (15 iyunya 1870 g. – 8 iyunya 1871 g.). Rosiiskii derzhavnyi viyskovo-istorychnyy arkhiv. F. 401. Viyskovo-vchenyy komitet Golovnoho shtabu. Op. 2. Spr. 86.

26. Khorina, V. V. (2012). Eniseyskiy gubernskiy statisticheskiy komitet: k istorii sozdaniya i deyatelnosti [*Yenisei Provincial Statistical Committee: to the history of creation and activities*]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. № 9.

УДК 9.908:94(4/9)

ВНЕСОК ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ВИВЧЕННЯ ПОДІЛЛЯ

Коваль Ольга

Стаття присвячена внеску польських вчених-краєзнавців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у вивчення Поділля. Проблеми українського минулого, природи, народонаселення регіону розглядалися польськими авторами, починаючи від ХVІ ст., але особливою активністю позначені ХІХ – початок ХХ ст. Для сучасного дослідження Поділля важливе значення має краєзнавчий рух вказаного періоду. Науковий доробок польських вчених-краєзнавців відзначається науковістю та цілеспрямованістю. Ними здійснено історичний опис значної кількості населених пунктів, подані статистичні дані щодо населення, охарактеризовані основні заняття та промисли регіону. Чимало суджень польських авторів із зазначеної проблеми є дискусійними, інколи – ненауковими. Це